

Wijsheid voor het volk

De spreuken van Publilius Syrus

Het genre 'spreuken' heeft tegenwoordig niet bepaald een gunstige naam. Het wordt al snel geassocieerd of zelfs vereenzelvigd met tegeltjeswijsheden, waarbij het niveau niet boven dat van clichés uitkomt. Een hedendaagse variant ervan vormen de grappig bedoelde uitspraken over schoonmoeders, bier, voetbal en seks, zoals je die in toeristenplaatsen kunt kopen op T-shirts, petjes en, inderdaad, tegeltjes. Wie zichzelf als intellectueel ziet houdt zich het liefst verre van dit soort materiaal. Tegelijkertijd wijst de beschikbaarheid van spreuken op de grote populariteit ervan.

Wat is eigenlijk de aardigheid van spreuken, al dan niet in de melige schoonmoeder-variant? Hier lijken enige universele verklaringen mogelijk. Om te beginnen is een spreuk kort en overzichtelijk, waardoor het lezen en begrijpen ervan niet veel tijd en moeite kost: je hoeft er geen echte 'lezer' voor te zijn en evenmin uren in lange teksten te graven. De behoefte om snel tot de kern te komen, wat die kern ook moge zijn, is een streven dat misschien bij uitstek in onze tijd weer opgeld doet. In de boekhandel vinden we bijvoorbeeld ook boekjes als Seneca voor managers, met lukraak bij elkaar gesprokkelde brokjes stoïsche wijsheid uit de *Brieven aan Lucilius* zonder enige vorm van context.

Behalve aan de behoefte aan snelle inhoud komen spreuken ook tegemoet aan een verlangen naar grappige formuleringen, paradoxen en raadseltjes. Met andere woorden: ze spelen ook in op de menselijke humor en puzzeldrift. Vooral als spreuken in een metrische vorm gegoten zijn, laten ze zich ook nog eens goed onthouden, zodat iedere gebruiker ze snel voor eigen doelen kan inzetten in een gesprek of situatie. Spreuken kunnen daardoor ook een communicatieve waarde hebben.

Geen wonder dat spreuken alle eeuwen door populair zijn geweest, ondanks het *dédain* van de kant van veel intellectuelen. Ook uit de oudheid bezitten we vele spreuken (de gangbare Griekse en Latijnse termen ervoor zijn respectievelijk *gnomai* en *sententiae*), niet zelden in samenhangende verzamelingen. Een van de belangrijkste voorbeelden daarvan, de Latijnse spreukencollectie van Publilius Syrus uit de 1ste eeuw v.Chr., staat centraal in dit artikel.

Hoewel er honderden *oneliners* op Publilius' naam zijn overgeleverd, wordt zijn werk tegenwoordig nauwelijks of niet gelezen. En terwijl van auteurs als Cicero en Ovidius honderden studies per jaar verschijnen, blijft de wetenschappelijke belangstelling voor Publilius tot een verbazend minimum beperkt: de zeer weinige literatuur over Publilius uit de afgelopen eeuw is eigenlijk alleen gericht op de handschrifttraditie. Het werk wordt kennelijk een meer literaire analyse niet waardig bevonden. Dat is jammer, want de spreuken van Publilius Syrus dragen als Romeins schoolboek een rijke leesgeschiedenis met zich mee. Bovendien hebben ze ook voor moderne lezers veel te bieden.

Van slaaf tot succesnummer

Publilius Syrus (Publilius de Syriër) was een tijdgenoot van Julius Caesar. De dichter werd geboren in het Syrische Antiochië, aan het begin van de 1ste eeuw v.Chr. Zijn echte naam is ons niet bekend. Zoals zovelen in de door Rome veroverde gebieden raakte de jonge Syriër in gevangenschap en werd hij als slaafje afgevoerd naar Rome. Hij was nog maar een jaar of tien toen hij in de wereldstad door een vrijgelatene werd aangekocht en in huis werd genomen. De jonge oosterling viel al snel op door zijn grote schoonheid en ook door zijn meer geestelijke talenten. Vermoedelijk heeft hij het Latijn snel opgepikt en trad ook zijn gevoel voor humor al spoedig aan de dag. Zijn meester besloot de knappe jongen voor te stellen aan zijn eigen ex-meester, die al snel tot de conclusie kwam dat de jongen een degelijke opleiding verdiende. Daarmee nam het lot een gelukkige wending voor de Syriër. Hij kon zich manifesteren met openbare optredens, werd vrijgelaten en kreeg van zijn meester de naam waarmee hij beroemd is geworden: Publilius.

344

De spitse Publilius trad vooral op als acteur in *mimen*, een uit Griekenland overwaaide showvorm met een mix van zang, dans en gesproken tekst, deels geïmproviseerd en met een grove, komische verhaallijn. Het is moeilijk om een precies beeld te krijgen van deze populaire, volkse vorm van theater, omdat er zo goed als niets van is bewaard gebleven. Misschien kunnen we denken aan een soort kruising tussen cabaret en kluchtige sketches door een kleine groep spelers. Publilius schreef al snel zijn eigen teksten en trok met zijn shows rond in de provinciesteden van Italië.

Daarmee rees zijn ster steeds meer, want uiteindelijk wist hij de aandacht van de hoogste autoriteiten te trekken. Julius Caesar haalde hem in 46 v.Chr. naar Rome om zijn triomftocht luister bij te zetten. De dichter kon zich daar meten met gevestigde namen zoals de mimendichter Decimus Laberius en bereikte grote bekendheid en populariteit.

Elite-schrijvers zoals Cicero hadden intussen weinig goede woorden over voor het genre van de mime. Zij vonden het eigenlijk beneden hun stand, hoewel ze zich er bij gelegenheid natuurlijk best mee wilden vermaken. Een paar korte opmerkingen in Cicero's brieven laten zien dat de mimen ook in hogere kringen bezocht werden en onderwerp van gesprek konden zijn. Maar literair gezien hadden Publilius' teksten van het begin af weinig kans op voortleven. Ze golden als pretentieloos vermaak voor alledag en er ontstond geen literaire cultus rondom de teksten, zoals dat het geval was met 'echte poëzie', zowel de hoge epen van Vergilius en Ovidius als de meer bescheiden epigrammen van Martialis. Het bediscussiëren, overschrijven en laten circuleren van mimeteksten moet beperkt zijn gebleven en misschien waren er al na enkele decennia geen complete teksten meer. Dat het genre mime vervolgens nog tijdenlang door spraakmakende schrijvers werd veroordeeld of als 'zedeloos' bestreden heeft natuurlijk ook niet echt geholpen.

Hoe het Publilius verder is vergaan blijft duister. Uit de jaren na zijn successen ten tijde van Caesar en Cicero zijn geen gegevens over hem meer bekend. Het is wel verleidelijk om aan te nemen dat hij, net als moderne cabaretiers, in zijn vak oud

geworden is, enig kapitaal vergaarde en op een bepaald moment op zijn lauweren kon rusten tot aan zijn dood. Hij heeft ongetwijfeld nog de onrustige jaren na Caesars dood meegemaakt, maar misschien heeft hij ook de meer stabiele periode van keizer Augustus nog beleefd.

Zo ongewoon als zijn leven is geweest, zo merkwaardig is het lot van zijn werk. De mimen van Publilius waren vrolijke en spottende teksten, maar ze blonken ook uit door pakkende spreuken met een levenswijsheid of algemeen inzicht. En juist die meer serieuze sententies uit zijn werk hebben de tand des tijds kunnen trotseren.

Spreuken in Rome

De Romeinen waren van oudsher al dol op treffende spreuken. Ook in de Romeinse retorica nam het stijlmiddel van de sententie een hoge vlucht. Leraren zoals Quintilianus (eind 1ste eeuw n.Chr.) spreken expliciet over het nut van welgekozen *oneliners* in redevoeringen, en veel Romeinse schrijvers lassen ze ook daarbuiten met gretigheid in. Zo strooit de filosoof Seneca (midden 1ste eeuw n.Chr.) met gulle hand algemene sententies in zijn *Brieven aan Lucilius*, vooral ter afsluiting van een gedachte. De retorische effectiviteit ervan is vergelijkbaar met die van een pay-off in de moderne reclame.

De sententies die in Publilius' mimen schitterden trokken al tijdens zijn leven de aandacht. Waarschijnlijk kort na zijn dood is er een grote verzameling van aangelegd: ongeveer duizend stuks, netjes geordend volgens het alfabet (waarbij overigens, naar goed antiek gebruik, alleen gealfabetiseerd werd op de eerste letter). Dit spreukenboek stelde de rest van Publilius' werk in de schaduw en werd ongemeen populair. Het boekje kreeg zelfs de status van schoollectuur, misschien al in de 1ste eeuw n.Chr., en dit bleef zo tot minstens in de 5de eeuw. Romeinse scholieren moesten vrijwel zeker ook Publilius' spreuken uit het hoofd leren. Auteurs zoals de genoemde Seneca prijzen de sententies van Publilius en citeren ze geregeld met instemming (vergelijk bijvoorbeeld Seneca, *Ep.* 8,8-10 en *Tranq.* 11,8; verder onder meer Petronius, *Sat.* 55 en Gellius 17,14).

Ook in later eeuwen bleven deze spreuken populair. Middeleeuwse auteurs waren er gek op en voegden er soms weer nieuwe reeksen spreuken aan toe, en ook in de Renaissance bleef de waardering voor Publilius' sententies groot. Met hun fraaie, bondige taal en instructieve inhoud bleken ze didactisch uiterst bruikbaar, ook op een elementair niveau. Ze konden namelijk gelden als uitstekend 'Latijn voor beginners'.

Een spreukenverzameling als die van Publilius is uit de aard der zaak geen onaantastbaar geheel met een hechte structuur en samenhang. Het wekt dan ook geen verbazing dat er in de loop der tijden verzen zijn toegevoegd of geschrapt, terwijl ook het Latijn op bepaalde plaatsen zal zijn bijgeschaafd of genormaliseerd, al was het maar met het oog op de didactische praktijk. Het metrum stelde hierbij wel grenzen aan de eventuele bewerkers: een grote meerderheid van de verzen is in jambische zesvoeters, een maat die in het Latijn overigens wel de nodige variatie en vrijheid biedt. (Een beperkt aantal verzen hanteert de verwante trocheïsche zevenvoeter.)

Andere oude Latijnse spreukenverzamelingen, zoals die op naam van Cato (de zogenaamde 'Disticha Catonis') en Seneca, werden soms samen met de sententies van Publilius overgeschreven, met onvermijdelijk enige vermenging als gevolg. Tegenwoordig is het niet meer uit te maken welke verzen nu met zekerheid van Publilius zelf zijn en welke onterecht onder zijn naam circuleren. Eind 19de eeuw hebben classici het in de handschriften overgeleverde materiaal in ieder geval wel geschild en ontdaan van evidente toevoegingen. Wat nu rest is een verzameling van ongeveer zevenhonderd spreuken die in alle redelijkheid met Publilius' naam kunnen worden verbonden.

Gedachten worden clichés

346

Grof gezegd zijn er twee manieren om de spreuken in de huidige tijd te lezen. Men kan ze strikt historisch bezien, als een markant voorbeeld van wat Romeinen eeuwenlang beschouwden als nuttige levenswijsheid en voorbeeldige schoollectuur. Voor zo'n historiserende lezing hebben alle spreuken dan ongeveer hetzelfde belang. Ze zeggen ons iets over de manier van denken en voelen van gewone Romeinen en brengen ons dus dichtbij de meest gangbare 'normen en waarden' van de Romeinen, op een manier die filosofische of hoog-literaire teksten zelden of nooit kunnen bieden.

De andere manier van lezen is die met de ogen van deze tijd, vanuit hedendaagse vragen en gedachten. Je kunt de spreuken namelijk ook serieus nemen als directe bron van ideeën die wellicht nog bruikbaar zijn voor ons eigen leven.

Wie met de tweede manier van lezen de teksten benadert, zal onvermijdelijk soms teleurgesteld worden. Tal van spreuken die tweeduizend jaar geleden konden gelden als kleurrijke, goed geformuleerde gedachten zijn vandaag de dag verbleekt tot valse clichés. Soms lijken ze werkelijk tot op de draad versleten: *Buurmans gras is groener, 't onze volgens buurman* (A28); *Bij groot geluk ligt ondergang ook om de hoek* (A45); *Toeval is een slechte basis voor beleid* (M12); *Goede raad is aan een slechte niet besteed* (M46). Talloos zijn de spreuken waarin de wijze tegenover de dwaas wordt gesteld, waar beleid en beraad de voorkeur krijgen boven haastige actie, of waar de gewichtige, onvermijdelijke rol van het lot wordt beschreven: *Lot noch leven heeft de mens in eigendom* (N35). Het punt is natuurlijk niet dat deze wijsheden niet langer gelden (zoals van alle clichés is hun waarheid en juistheid door lange praktijkervaring van mensen beproefd), maar juist dat ze zozeer waar zijn dat ze vrijwel nietszeggend zijn geworden. Zodra je er een aantal hebt gezien, kun je ze bijna zelf verzinnen. Dit type spreuken schrijft uiteindelijk zichzelf: *Al gaat de ander in de fout, hou steeds je woord* (E2); *De tijd heelt alle wonden en zwakt alles af* (N46); *In alle dingen heerst maar één principe: geld* (P9); *Alwat met deugd gebeurt is roemrijk van zichzelf* (Q38).

Ik wil dit soort spreuken niet beter of interessanter maken dan ze zijn, maar het is wel goed erop te wijzen dat ze oorspronkelijk niet de status van cliché hadden; anders zouden ze niet als treffende én leerzame spreuken zijn geselecteerd. Pas in de loop der eeuwen zijn ze van sprankelende gedachten versleten tot doffe doodoeners.

Voor de moderne lezer is zinvolle lectuur van dit type spreuken dus bijna alleen mogelijk via de historiserende methode: je kunt je bijvoorbeeld afvragen hoe een Romein deze waarheden bezag en hoe de spreuken op antieke scholen gefunctioneerd hebben om levenswijsheid op nieuwe generaties over te brengen. Ook Publilius' Latijnse formulering is doorgaans boeiend genoeg om de aandacht vast te houden. Maar als directe bron van inspiratie of gedachten kunnen zulke spreuken niet meer dienen.

Praktisch inzicht

Gelukkig bevat het werk uiteindelijk vrij weinig van deze echt hopeloze clichés en flink wat spreuken die de flonkering van het bon mot of de flits van het ware inzicht nog in zich dragen en dus ook met moderne ogen gelezen kunnen worden. Dat geldt met name voor spreuken die getuigen van een typisch antieke, voor-christelijke levensbeschouwing. Eigenbelang komt voor andermans belang, onrecht roept om wraak, vriendschap en liefde zijn vaak niet belangeloos – het zijn enkele elementaire inzichten die in de spreuken tot uiting komen en soms tot opmerkelijke formuleringen leiden.

Doe vrienden goed maar ga niet aan jezelf voorbij. (A54)

Wat jij een ander doet, verwacht dat ook maar terug. (A2)

Je wreken op je vijand maakt je leven nieuw! (I2)

Het beste middel tegen leed: je vijands leed! (L3)

Wanneer je vijand doodgaat houd jij droge ogen. (I58)

Een gunst aanvaarden is verkopen van je vrijheid. (B5)

Zulke spreuken zijn typerend voor de Romeinse mentaliteit, waarin nog niet de voor ons vanzelfsprekende plaats is ingeruimd voor het christelijke gedachtegoed. Mede daardoor klinken ze intussen weer tamelijk verrassend. Vanzelfsprekend blijft het vooral met tegenstanders altijd opletten:

Zeg van je vijand niets verkeers, maar denk het wel. (D5)

Denk erom: een vriend kan snel tot vijand worden. (I16)

En al even vanzelfsprekend moet je ook met vrouwen erg oppassen. Tegenover hen is een onromantische, pragmatische houding nog het meest effectief:

Een vrouw kent liefde of haat - er is geen tussenweg. (A6)

Huilen – vrouwen leerden dat slechts om te liegen. (D8)

Tranen van een vrouw: het sausje op haar fouten. (M35)

In kwade plannen is de vrouw de man de baas. (M16)

Een vrouw blijft toch een vrouw. Pas dat besef geeft rust. (F22)

De laatste spreuk is overigens een wat vrije weergave van het compacte en inhoudsrijke Latijnse origineel: *Feminae naturam regere, desperare est otium*, letterlijk ‘de natuur van een vrouw (willen) leiden, betekent wanhopen aan je rust.’ Deze spreuk laat mooi de vertaalproblemen zien die Publilius kan opleveren. Soms staat er in een Latijnse zin zoveel bij elkaar dat alleen met drastische middelen een metrisch passende vertaling mogelijk is. De vertaler moet daarvoor de Latijnse spreuk dan als het ware ontrafelen tot zijn essentie en deze vervolgens in het Nederlands opnieuw vormgeven.

Wie hier alleen vrouwonvriendelijke macho-teksten verwacht, kan toch ook verrast opkijken van spreuken die ook voor dames lijken bedoeld.

Een vrouw die braaf haar man gehoorzaamt is de baas. (C9)
Je vrouw doet wat jij wil? Dat maakt je meisje kwaad! (O16)
Het huwelijksgeheim? De ziel en niet het lijf. (P32)

Alom proef je de oer-Romeinse mentaliteit, die zowel boerenslimheid en argwaan als rechtschapenheid en bonkige principe-vastheid omvat.

348

Wie mij het beste gunt staat mij het meest nabij. (B16)
Je eer verliezen kan slechts als je eerloos bent. (F17)
Een goed man blijft ook eerlijk op zijn stervensuur. (B41)

Toch is het niet alleen maar primitieve boerenwijsheid, maar hier en daar zien we ook duidelijke sporen van praktisch-filosofische inzichten, zoals bij het veelvuldig terugkerende thema van de ware rijkdom:

Wil je 't minimum, dan heb je wat je wilt. (Q74)
Bij bittere armoe mis je veel, bij hebzucht alles. (I7)
Rijkdom met verlangens is versierde armoe. (I8)

Ook paradoxen over wijsheid lijken direct aan de filosofie ontleend. Ze resulteren in spreuken die sterk doen denken aan het werk van Seneca:

Wie inziet dat hij dom is moet een wijze zijn. (N30)
Zonder wijsheid leer je van een wijze niets. (N51)
De wijze zal de noodzaak nooit iets weigeren. (N52)
De wijze mijdt wat komen gaat reeds hier en nu. (Q72)
De domme vreest het Lot, de wijze wil het dragen. (S7)

Pakkende spreuken

Ongetwijfeld het aardigst zijn de spreuken die op een lezer van nu niet overkomen als clichés, volkse slimheden of praktische wenken, maar die echt tot denken kunnen

aanzetten. Niet zelden zijn dat formules die pakkend lijken dankzij een duidelijke tegenstelling of een klankeffect:

- Zodra de vrijheid weg is praat geen mens vrijuit. (V25)
- Buig je niet door schroom, dan barst je niet door angst. (P45)
- Een denker die op dreef is voert totale oorlog. (S4)
- Twist niet met een dronkaard want hij is er niet. (A12)
- Een dienaar die zijn vak verstaat is deels de baas. (Q44).
- Geluk is als van glas: het fonkelt – en het breekt. (F24)

Overigens is het voordeel van een spreukenverzameling ook dat verschillende spreuken elkaar zonder bezwaar kunnen aanvullen of zelfs tegenspreken. Zo valt het verstrijken van de tijd zowel negatief als positief te bezien:

- Elke dag is slechter dan de dag ervoor. (C20)
- Elke dag is leerling van de dag ervoor. (D1)

Een enkele keer vormen Publilius' spreuken zelfs pasklaar commentaar op wat je elke dag op de televisie voorbij kunt zien komen:

- 't Is zielig als je slechts gevaarlijk leven kunt. (M21)
- Wanbeheer haalt hoge heren zelfs omlaag. (F31)
- De waarheid raakt bij al teveel debat uit zicht. (N40)

En het mag vreemd lijken, maar zelfs op de vertrouwde terreinen van liefde en dood weten deze spreuken af en toe toch belangwekkende gedachten te presenteren:

- Verliefdheid is een keus. Eraf te raken niet. (A5)
- Verliefdheid gaat, als tranen, door het oog omlaag. (A39)
- Verliefd? Het is zo heerlijk om dan gek te doen! (I46).
- Gelukkig hij die sterven mag wanneer hij wil. (S33)
- Doodgaan voor je dood wilt gaan, dat is geluk. (M5)
- Te sterven zonder narigheid is al iets moois. (N54)

Vaak roepen de spreuken op tot aanvaarding van en berusting in dit leven, zonder hoop te wekken op een mooi hiernamaals of een tweede kans op aarde. Dat voor veel moderne mensen reële en indringende besef leidt bij Publilius geregeld tot formuleringen die nauwelijks overtreffbaar lijken, zoals:

- Geboren worden, doodgaan. Dát is wereldwet. (L5)

Het is misschien juist de afwisseling van inmiddels geheel platgetreden paden, typisch antieke gedachten en nog altijd fris aandoende ideeën die de collectie ook voor de 21ste eeuw aantrekkelijk maakt.

Bij wijze van bonus staan er zelfs een paar regels in die voor postmodern kunnen doorgaan. Een markant voorbeeld hiervan is:

Twijfel is het beste middel tegen wijsheid. (I52)

Het lijkt of hier op postmoderne wijze de loftrumpet wordt gestoken van ‘twijfel’ als loffelijke ondermijner van alle stelligheid en vermeende zekerheid. Inderdaad lijkt het Latijnse origineel in de standaarduitgave van Publilius, *Incertus animus remedium est sapientiae*, zo’n interpretatie mogelijk te maken. Maar als we de spreuk op zichzelf toepassen en dus de twijfel even laten spreken, blijkt er een tekstvariant te zijn die iets anders oplevert: *Incertus animus dimidium est sapientiae*, dus ‘een onzekere geest is al de helft van wijsheid’, oftewel ‘twijfel is al halve wijsheid’. Dat klinkt heel wat minder radicaal, al gaat het dezelfde kant op.

350

Publilius heeft met zijn werk uiteraard geen postmoderne bedoelingen gehad. Maar het is toch opmerkelijk dat sommige van zijn spreuken nu zo te lezen zijn. Het zegt minstens iets over hun grote, in zekere zin tijdloze kwaliteit.

Korte bibliografie

*De in dit artikel opgenomen vertalingen zijn afkomstig uit: PUBLILIUS SYRUS, *Romeinse wijsheden*, vertaald door Vincent Hunink, Uitgeverij Voltaire, 's-Hertogenbosch 2005 (verschijnt november 2005). In deze uitgave zijn alle 700 spreuken opgenomen, inclusief de Latijnse brontekst. De verzen zijn alfabetisch geordend naar beginletter van de Latijnse regel en daarbinnen doorgenummerd. De Nederlandse vertaling is metrisch. Het gaat hierbij om rijmloze, jambische verzen met zes geaccentueerde lettergrepen, waarbij de eerste voet ook kan beginnen met een beklemtoonde lettergreep en de laatste voet kan eindigen met een onbeklemtoonde extra lettergreep. Men kan dan eventueel ook spreken van trocheïsche zesvoeters.

*De genoemde uitgave is gebaseerd op de enige betrouwbare moderne editie: *Die Sprüche des Publilius Syrus*, lateinisch-deutsch ed. HERMANN BECKBY (München 1969).

*Bruikbaar is voorts de tekst in de Loeb-uitgave (*Minor Latin Poets*, with introductions and English translations by J. Wight Duff and Arnold M. Duff, Cambridge Mass./London 1978 6de dr.), die echter nogal eens een afwijkende tekst en interpretatie geeft.